

УДК 94: 323.22 (477) (045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-67-74

В. С. Горак

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, відділ української історіографії

ГРИГОР'ЄВСЬКИЙ І МАХНОВСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКІ РУХИ: ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ВЗАЄМИН

Статтю присвячено історії взаємин, що склалися між махновським і григор'євським повстанськими рухами у 1918–1919 роках. На значному фактологічному матеріалі автором викладено історію цих взаємин. З'ясовано причини різного характеру їх стосунків. Вивчено різні інтерпретації цього питання в історіографії.

Ключові слова: громадянська війна, повстанські рухи, селянська війна.

Постановка проблеми. У період громадянської війни в Україні 1917–1921 рр. з'явилося таке суспільне явище, яке деякі історики далеко небезпідставно охарактеризували, як селянську війну. Її учасниками стали добре озброєні українські селянські повстанці, загальна чисельність яких в окремі періоди могла досягати кількох сотень тисяч бійців. Ця селянська війна стала дуже важливим політичним чинником, з яким мусили рахуватися усі без винятку інші політичні течії, які боролися за владу в Україні. В останній час у вітчизняній історіографії з'явилася низка ґрунтовних праць, присвячених найбільш значним і відомим повстанським рухам - махновському, григор'євському та зеленівському. Разом із тим рівень наукового дослідження селянського повстанства України 1918–1921 рр. не може бути визнаний повністю задовільним. По-перше, досить велика кількість українських повстанських рухів, які діяли під проводом отаманів Ангела, Струка, Мордалевича, Шепеля та багатьох інших, все ще чекають на своїх дослідників. По-друге, навіть у непогано дослідженій історії махновського, григор'євського та зеленівського повстанства недостатньо вивченими залишається чимало аспектів, зокрема, їх соціальна база у різні періоди громадянської війни, причини неодноразових змін ними політичних союзників, стосунки між різними учасниками селянської війни та інші. У ширшому плані саме наявність цих двох обставин і зумовила написання нами цієї статті. У вужчому смислі наш вибір зумовлено недостатнім рівнем розробки питання про махновсько-григор'євські відносини, про що ми детальніше поведемо мову нижче.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про взаємовідносини між махновським і григор'євським повстанськими рухами стало об'єктом розгляду і вивчення радянських, махновських, білогвардійських, західних, сучасних російських і наших сучасних вітчизняних мемуаристів та істориків.

Зазначимо, що радянська історіографія здебільшого подавала махновщину і григор'євщину як однотипні, дрібнобуржуазні й контрреволюційні рухи, які лише завдяки певним обставинам і на обмежений час стали «попутниками пролетарської революції». Цілком природно, що, характеризуючи

махновське і григор'євське повстанство у такий спосіб, радянські історики по суті не визнавали будь-яких політичних конфліктів між ними, а відому подію – вбивство отамана Григор'єва в херсонському селі Сентові 27 липня 1919 р. махновцями – інтерпретували головним чином лише як результат зведення особистих рахунків між двома отаманами [1, 64]. Зрозуміло, що в такому контексті страта отамана сприймається лише як випадковість у добрих стосунках між ним і Махном, яка, однак, зіграла фатальну роль в його долі. Зазначимо, що з таким поглядом більшою чи меншою мірою солідаризується частина білогвардійських авторів (А. Денікін) і частина західних дослідників (наприклад, американський історик М. Палій), хоча, на відміну від радянських дослідників, вони ніколи не характеризували махновщину й григор'євщину як куркульські і контрреволюційні рухи [2, 528; 3, 164].

Разом із тим в історіографії минулих років виразно виявила себе й інша тенденція – зображення махновського та григор'євського повстанства як цілком різних рухів, політичних антиподів, що постійно перебували у стані або таємного, або відкритого протистояння. Досить різке протиставлення махновців і григор'євців характерне передусім для праць махновських авторів (П. Аршинова, Н. Махна) і деяких білогвардійських мемуаристів [4, 139; 5, 530–531].

Зазначимо, що при всій очевидній різниці між першою і другою інтерпретацією у них є одна важлива спільна риса: здебільшого однозначність, «одноколірність» зображення махновсько-григор'євських стосунків. Проте в останні часи частина вітчизняних та зарубіжних істориків розробляє іншу концепцію. Відповідно до неї відносини між повстанцями Махна і Григор'єва не піддаються однозначній оцінці. Найбільш характерними подібні погляди є для праць В. Савченка і В. Горака, а також і для окремих російських дослідників (А. Мішина).

Розгляд махновсько-григор'євських взаємин починається ними, як правило, з другої половини квітня 1919 р., коли відбулося зближення Махна і Григор'єва на антибільшовицькій платформі [6, 184]. Проте, коли на початку 1919 р. отаман Григор'єв підняв повстання проти влади комуністів, Махно не тільки не підтримав його, а і взяв участь у придушенні цього руху, оприлюднивши антигригор'євську відозву і надіславши проти повстанців частину своїх військ [6, 190]. Однак пізніше завдяки різним обставинам вчорашні вороги об'єднали свої сили [7, 214].

Разом із тим, згадані вище дослідники дають зрозуміти, що і після укладення цього союзу політичні програми махновського і григор'євського повстанства залишилися різними. Отаман Григор'єв продовжував єврейські погроми, підтримував зв'язки з урядом УНР і діяв як таємний союзник білогвардійської армії Денікіна, що було неприйнятним для Нестора Махна [8, 169; 6, 204–205; 7, 215; 6, 204–205; 7, 216; 9]. Ці та деякі інші обставини і призвели до розстрілу Ничипора Григор'єва махновцями, який В. Горак і В. Савченко описують досить детально [6, 209–210; 7, 216–219].

Попри те, що ці та інші історики і зробили значний крок уперед, порівняно зі своїми попередниками як концептуально, так і фактологічно, виклад цього питання ними теж не позбавлений різних недоліків. Він, як правило, теж значною мірою є фрагментарним, послідовний розгляд взаємин між махновцями і

григор'євцями від початку і до кінця у їх працях відсутній. До того ж вони не завжди пояснюють причини різного характеру стосунків між ними у різні періоди громадянської війни. Крім цього, практично немає історичних праць, які б містили періодизацію відносин махновського і григор'євського рухів.

Виходячи з реального стану розробки цього питання в історіографії, автор статті поставив собі за мету дослідити григор'євський і махновський рухи в динаміці їх взаємовідносин.

Виклад основного матеріалу. Два відомі українські повстанські рухи – махновський і григор'євський виникли у 1918 р., під час існування Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським і австро-німецької окупації. Сформувалися вони майже одночасно: махновський – у середині липня 1918 р. (коли Нестор Махно створив кілька повстанських загонів у Гуляйполі та інших селах Катеринославщини), а григор'євський – у серпні 1918 р. (тоді колишній гетьманський воєначальник Ничипір Григор'єв організував у селі Верблюжках партизанський загін кількістю у 120 бійців) [9, 55–56; 10, 60].

Географія бойових дій махновців і григор'євців спочатку була різною. Перші діяли переважно на Катеринославщині, а другі – на Херсонщині. Тоді то були рухи переважно біднішого селянства, які боролися за радикальне розв'язання аграрного питання і за ліквідацію будь-яких форм експлуатації хліборобів. Цілоком природно, що у той період махновські й григор'євські повстанці були союзниками у боротьбі з гетьманським режимом і австро-німецькими окупантами. Однак за браком конкретних відомостей складно сказати, чи мали вони між собою будь-які відносини. Зробимо припущення, що тоді ніяких контактів між ними взагалі не було, головною причиною чого була відсутність військово-політичного центру, який би координував дії селянських повстанців України у 1918 р.

14 грудня 1918 р. припинили своє існування гетьманська держава та австро-німецька окупація, що стало спільною перемогою партизанів Махна і Григор'єва, за яку вони заплатили життям багатьох своїх бойових товаришів. Разом із тим за десять днів до тієї події шляхи махновців і григор'євців почали поступово розходитись. Справа у тому, що 4 грудня 1918 р. отаман Григор'єв визнав Директорію УНР і приєднався зі своїми загонами до армії Української Народної Республіки [11, 38]. На відміну від нього, Махно ніколи не визнавав Директорію, доволі тенденційно вважаючи її контрреволюційним урядом, який так само, як і гетьманський, діяв у інтересах буржуазії та поміщиків. Щоправда, 15 грудня 1918 р. гуляйпільський «батько» теж уклав військовий союз із петлюрівською армією, проте, як показали наступні події, він зробив це лише з метою отримати від неї зброю і боєприпаси [8, 70]. Вже 27 грудня 1918 р. Махно розпочав збройну боротьбу проти армії УНР за Катеринослав та інші міста і містечка Катеринославської губернії [8, 73].

У цій боротьбі вчорашні союзники – махновські і григор'євські повстанці – опинилися по «різні сторони барикад». Херсонська дивізія полковника Григор'єва разом із іншими підрозділами петлюрівської армії розпочала бойові дії проти махновців, однак придушити їхній рух так і не змогла [12, 7]. Стан війни між солдатами Григор'єва і Махна

виявився досить обмеженим у часі. 29 січня 1918 р. отаман Григор'єв, не прийнявши фактичний союз Директорії з Антантою, її зволікання з кардинальним розв'язанням аграрного питання і репресії щодо прибічників влади Рад в Україні, підняв збройне повстання проти УНР, пішовши шляхом Нестора Махна і знову ставши його союзником [13, 113].

Цей альянс двох воєначальників набув ще виразних форм 2–3 лютого 1919 р., коли вони приєднали свої повстанські загоны до наступаючої Червоної армії [3, 120, 314–315]. Махновці і григор'євці стали червоноармійцями і солдатами 3-ї Задніпровської дивізії, якою командував відомий радянський воєначальник Павло Дибенко.

Щоправда, незабаром 3-тя Задніпровська дивізія фактично припинила своє існування як єдиний військовий підрозділ. Справа в тому, що дві бригади цієї дивізії (1-ша Задніпровська під командуванням Ничипора Григор'єва і 3-тя Задніпровська під командуванням Нестора Махна) воювали здебільшого з різними ворогами і на різних напрямках: григор'євці – проти армії УНР і збройних сил Антанти на південно-західному напрямку, а махновці – проти білогвардійської армії генерала Денікіна на південно-східному напрямку [13, 315]. Попри це, радянські комбриги підтримували досить інтенсивні зв'язки між собою, постійно обмінюючись телеграмами і надсилаючи один до одного зв'язкових [13, 315]. Більше того, комбриг Григор'єв щедро поділився з Махном військовими трофеями, що їх здобули його бійці під час боротьби проти антантівців на одеському напрямку [14, 14]. «Батько» теж не залишився у боргу, відправивши до 1-ї Задніпровської бригади 260 своїх кращих кавалеристів [14, 14].

Здавалося б, цей махновсько-григор'євський союз у боротьбі проти тих, кого обидва воєначальники вважали силами внутрішньої й зовнішньої контрреволюції, мав прекрасні перспективи. Однак реальна дійсність виявилась іншою. У другій половині березня 1919 р. прибули до Григор'єва махновські кавалеристи вчинили заколот проти свого нового начальника. Цим вони об'єктивно надали допомогу антантівським військам, які захищали Одесу. Вчорашнім махновцям і сьогоднішнім григор'євцям вдалося швидко оточити отаманський штаб і ледь не знищити самого отамана. Григор'єв зумів доволі швидко ліквідувати цей виступ, однак «союзників», яких полонили і обеззброїли вірні йому солдати, він не розстріляв за суворими законами військового часу, а просто відправив назад, до Махна [14, 14].

Значимо, що більшість істориків, які писали і пишуть про Махна і Григор'єва, цей епізод взагалі не згадують, а ті, хто наводить його на сторінках своїх праць, практично ніяк не пояснюють причини цього маловідомого махновського заколоту. Відповідно залишається відкритим важливе питання: що ж примусило тоді махновців, які прибули до 1-ї Задніпровської бригади як союзники, піднятися із зброєю в руках проти херсонського отамана? На нашу думку, мають право на існування кілька різних версій стосовно цієї події. По-перше, цей заколот міг відбутися внаслідок якихось утисків, що чинив Григор'єв щодо союзників-махновців (з різних джерел відомо, що він широко практикував подвійні стандарти у ставленні до «своїх» і «чужих»). По-друге, не можна виключати, що махновський кавалерійський загін міг прибути до

1-ї Задніпровської бригади з метою реалізації антигригор'євської змови самого Махна, який, заздрячи гучним військовим успіхам отамана, захотів позбутися його. По-третє, цілком імовірно, що цей виступ міг бути також спробою здійснення іншої змови, але вже не махновської, а більшовицької, яку радянське військове командування волило реалізувати руками махновців. Підкреслимо, що саме у той час у бригаді Григор'єва неухильно посилювались антибільшовицькі настрої й командувач Українським фронтом Володимир Антонов-Овсєнко двічі віддавав наказ про усунення отамана з посади комбрига, який, однак, тоді з різних причин не був виконаний його підлеглими [15, 85, 230]. На наш погляд, найбільш вірогідною є саме третя, «радянська» версія.

Весна 1919 р. принесла не тільки видатні перемоги Червоної армії в Україні (бійці Григор'єва захопили Знамянку, Єлисаветград, Херсон, Миколаїв та Одесу, а солдати Махна – Маріуполь та Бердянськ), а й у значній мірі антиселянську політику комуністів України. Її складники – примусове і практично завжди безкоштовне вилучення продуктів у хліборобів, спроби насильницької колективізації та інші, – підняли проти нової влади значну частину селянства і суттєво вплинули на політичну позицію Григор'єва та Махна. У другій половині квітня 1919 р. отаман Григор'єв несанкціоновано повернувся зі своїми червоноармійцями до рідної Херсонщини, маючи намір підняти у недалекому майбутньому повстання проти влади комуністів [16, 95; 7, 201]. Можна припустити, що сам Махно подібних планів тоді ще не мав, але він не менш негативно, ніж сам отаман, ставився до утисків українського селянства з боку більшовиків [13, 315].

Така спільна антибільшовицька позиція у черговий раз зблизила обох воєначальників і зробила їх потенційними союзниками у боротьбі проти «комуністів-більшовиків». Цікавий і важливий факт навів у своїх споминах Василь Аверін. За повідомленням члену махновського штабу Горєва, 27 квітня 1919 р. у Катеринославі відбулась конспіративна зустріч махновських і григор'євських делегатів. На ній ішла мова про спільний збройний виступ проти більшовицького режиму і, зокрема, про спільну військову операцію, метою якої було захоплення об'єднаними повстанськими силами Катеринослава [17, 118]. Є також відомості й про деякі інші подібні події.

На перший погляд, такі факти досить прості та однозначні для розуміння. Однак насправді в них є чимало заплутаного і незрозумілого. Передусім не зрозуміло, хто конкретно бажав таких контактів з григор'євцями: сам Махно чи хтось із інших провідних махновців. Крім того, якщо навіть умовно погодитись з тим, що за цими таємними стосунками стояв «батько», то знову ж таки досить нелегко зрозуміти його справжні наміри. Не виключно, що вже тоді Махно почав думати про свій антибільшовицький виступ і природно сприймав Григор'єва як свого майбутнього союзника. Проте можливо і те, що він просто використав ці конспіративні контакти для з'ясування політичної програми Григор'єва і його реальних військових можливостей. Це називається «про всяк випадок», не приймаючи будь-яких конкретних рішень для себе. Під час свого спілкування з командуючим радянських військ в Україні В.Антоновим-Овсєнком

Нестор Іванович намагався представити ці стосунки з григор'євцями чи не як справжню спецоперацію з метою збору інформації про «контрреволюційні» наміри отамана-комдива [18, 55]. Однак було б досить проблематично вірити у стовідсоткову ширість командира 3-ї Задніпровської бригади. Якби все було дійсно так, як розповідав Махно, то В.Антонов-Овсєнко вже давно отримав би ці відомості від «батька», але цього не відбулося.

8 травня 1919 р. комдив Ничипір Григор'єв підняв свою 6-ту радянську стрілецьку дивізію на антибільшовицьке повстання [13, 232]. Йому передувало оприлюднення спеціальної відозви – «Універсала», в якому отаман закликав мешканців України скинути диктаторський режим комуністів і створити справжню радянську владу. За відносно короткий час завдяки підтримці з боку червоноармійських підрозділів і селянства це повстання поширилось на досить значну частину території України, охопивши Херсонщину, Катеринославщину, Київщину і Полтавщину [13, 280]. Вчорашні червоноармійці й сьогоднішні повстанці отамана ліквідували більшовицьку владу у багатьох містах, містечках і селах та здійснили велику кількість єврейських погромів, під час яких загинуло не менш 8 тис. євреїв [13, 352]. Добре розуміючи міць реальної сили Червоної армії, Григор'єв відчував потребу в союзниках і цілком природно покладав великі надії на Нестора Махна та його чисельну 15-тисячну бригаду. Під час повстання отаман і його підлеглі неодноразово пропонували Махну й махновцям приєднатися до свого виступу «проти комуні» [15, 254; 19, 44].

Прекрасно розуміючи, до чого може призвести підтримка махновцями григор'євського повстання, емісар Леніна в Україні Лев Каменєв звернувся до Махна з вимогою терміново визначити своє ставлення до «зрадника Григор'єва» і його виступу [20, 75]. 12 травня 1919 р. у Маріуполі відбулася нарада махновських воєначальників, на якій було поставлено питання про ставлення махновської бригади до «григор'євщини» [21, 120-123]. На зборах були висловлені діаметрально протилежні думки стосовно змісту повстання на чолі з отаманом Григор'євим. Наприклад, близький соратник «батька» і член його штабу Віктор Білаш охарактеризував цей виступ як контрреволюційний і навіть висловив впевненість, що ним насправді керують не опозиційні щодо комуністів ліві есери, а хтось з найближчого оточення білогвардійського генерала Антона Денікіна. Висновок Білаша був досить простий і логічний: потрібно разом із Червоною армією розгромити ще одну «контрреволюцію» в Україні [21, 122-123]. Навпаки, начальник штабу Махна Яків Озеров подав «григор'євщину» як масовий революційний повстанський рух і закликав своїх соратників негайно приєднатися до нього [21, 122-123].

На відміну від своїх підлеглих, у той день Нестор Махно ще не визначив свого ставлення до григор'євського антибільшовицького руху [13, 319]. Цей факт можна пояснити надзвичайно складною і суперечливою ситуацією, в якій опинився тоді «батько». З одного боку, антиселянські заходи внутрішньої політики КП(б)У навесні 1919 р. штовхали Махна як селянського керівника на шлях збройної боротьби проти комуністів, яку вже вели отамани Григор'єв, Зелений, Ангел, Волинець та багато інших.

З іншого – цілком реальна загроза білогвардійсько-поміщицької реставрації в Україні, яка виходила від досить сильної денікінської армії, штовхала Нестора Івановича в протилежний бік – у бік зміцнення військово-політичного союзу з Червоною армією. До того ж Махно ще не мав серйозної інформації про реальну військову силу григор'євського повстання ні про порядки, які запроваджувалися повстанцями на захоплених ними територіях. Ускладнювала вже і без того складну ситуацію непевність стосунків «батька» з комуністами, які вже почали у своїй пресі подавати Махна як союзника Григор'єва і не сьогодні-завтра могли його самого поставити поза законом. Отже, у командира махновців виникла природна потреба додаткового «вивчення» виступу на чолі з Григор'євим. З цією метою Махно відправив до частини Катеринославщини, яку захопили повсталі, групу своїх соратників на чолі із членом свого штабу Олексієм Чубенком [21, 123].

Махновські делегати не змогли поспілкуватися із самим Григор'євим, проте їм вдалося побачити чимало мертвих тіл єврейських мешканців, знищених погромниками отамана. Повернувшись до Махна, Чубенко і його товариші правдиво розповіли про все, що вони бачили [21, 123]. Я. Озеров спробував полемізувати з Чубенком, висунувши версію, що загиблі євреї могли насправді бути не беззахисними мирними мешканцями, а солдатами Червоної армії, які загинули у боях із зброєю в руках. Проте посланці Махна зуміли довести, що григор'євці знищували саме мирне єврейське населення [21, 123].

Сам Махно був завжди переконаним противником антисемітизму у будь-якому його прояві, резонно вважаючи його чинником, який роз'єднує «єдиний революційний фронт трудящих» [13, 361-362]. Він запропонував своїм соратникам оголосити Григор'єву війну, діставши у цьому підтримку більшості з них. Незабаром керівники махновщини написали і оприлюднили викривальну відозву з характерною назвою «Хто такий Григор'єв?». У ній отамана було охарактеризовано як контрреволюціонера, антисеміта, ворога народу і фактичного союзника контрреволюційних сил [22]. Ця відозва була відправлена, крім інших місць, також і до штабу отамана. Разом із тим «батько» не обмежився словесним засудженням «григор'євщини». Він відрядив на боротьбу з повсталими частину своїх сил: 3-й Задніпровський полк і бронепотяг «Спартак» [23]. Немає сумніву, що проти григор'євців Махно відправив би набагато більші сили, якби не сильний натиск армії Денікіна на його ділянці фронту.

На початок червня 1919 р. більшовицьким підрозділам вдалося ліквідувати головні ударні сили григор'євського виступу, в чому серйозну допомогу їм надали махновські війська. Однак вже 25 травня 1919 р. члени радянського уряду України оголосили Нестора Махна поза законом, червоноармійці фактично розпочали військові дії проти махновців, завдаючи по них удари з тилу [13, 342]. Цілковито зрозуміло, що нові обставини стали чинником, які почали «працювати» на чергове зближення махновщини і григор'євщини, які до цього перебували у стані війни.

Як свідчив пізніше соратник Махна Гаврило Троян, саме тоді у Махна виникла ідея створення нової та досить сильної повстанської армії, яка б могла

успішно протистояти як комуністам, так і білогвардійцям. «Батько» збирався створити її на базі інших, немахновських повстанських сил, а також червоноармійських підрозділів, які б виявили бажання приєднатися до нього [24]. Для здійснення цього амбітного плану Нестор Іванович вирішив укласти мілітарний союз з ворожими загонами отамана Григор'єва, які, значно скоротившись чисельно у живій силі, все ще продовжували діяти на Херсонщині. Від 15 червня 1919 р., Махно і махновці діяли вже не як противники, а як союзники отамана Григор'єва. Вступивши у Херсонщину на чолі сильного підрозділу у 800 бійців, «батько» почав знищувати червоноармійські та продовольчі загоны і навіть на деякий час захопив Єлисаветград [13, 343]. 25 червня 1919 р. відбулася зустріч двох воєначальників і їх повстанських сил. Зазначимо, що, як і раніше, більшість махновського штабу вважала Григор'єва контрреволюціонером і рішуче виступила проти укладення союзу з ним, але Махно зумів переконати їх змінити свою думку [20, 83].

Не буде перебільшенням стверджувати, що 25 червня 1919 р. зустрілися вже досить різні повстанські рухи. Щоправда, у них була важлива спільна мета – боротьба проти влади комуністів. Водночас по інших важливих «вимірах» махновщина і григор'євщина доволі суттєво різнилися одна від одної. По-перше, якщо повстанці Махна по-анархістськи категорично не визнавали будь-яких центральних органів влади, то для повстанців Григор'єва вони були цілком прийнятними. По-друге, якщо махновці у своїй більшості не були антисемітами, то григор'євцям, був притаманний яскраво виражений антисемітизм. По-третє, махновське повстанство, як і раніше, залишалася переважно рухом біднішого селянства, а соціальний склад григор'євського повстанства на той час набув яскраво вираженого строкатого характеру. Під час антибільшовицького виступу отаман втратив три свої полки: Верблюзький, Херсонський і Таврійський, – які були «бідняцькими». Натомість до його війська прийшли заможні селяни, карні злочинці, націоналістично налаштовані інтелігенти і навіть гетьманські та білогвардійські офіцери. По-четверте, у Махна і Григор'єва були різні погляди на вибір союзників, про що ми детально розповімо нижче.

Через три дні, 28 червня 1919 р., махновсько-григор'євський військовий союз став реальністю. Махновці й григор'євці об'єдналися в одну повстанську армію [21, 294]. На її загальних зборах Григор'єва було призначено командуючим об'єднаних сил, а Махна – головою об'єднаної Реввійськради [21, 294]. Був також створений спільний повстанський штаб, в якому більшість належала саме махновцям.

Формування цього військового альянсу відбулося аж ніяк не просто. У Махна і Григор'єва виявилися різні погляди на два важливих питання – на напрямки повстанської боротьби і ставлення до єврейського населення. Махно вважав, що об'єднане військо має вести боротьбу проти усіх «ворогів селянства»: і проти комуністів, і проти білогвардійців, і проти петлюрівців [21, 294]. На відміну від свого союзника, Григор'єв бажав воювати лише проти одного ворога – комуністів, укладаючи за можливості союзи з усіма антибільшовицькими силами, зокрема, з білогвардійцями і петлюрівцями [21, 294]. Коли зайшла

мова про єврейські погроми, отаман спочатку пробував довести, що він і його солдати непричетні до цих варварських дій. Однак переконливих доказів для підтвердження такої думки у нього не знайшлося. Зважаючи на це, Нестор зрозумів, що його союзник продовжує бути погромником і антисемітом [5, 530–531]. Проте врешті-решт під впливом аргументів Махна отаман погодився воювати на всіх фронтах не вчиняти єврейських погромів [21, 293–294].

Відомо, що об'єднані махновсько-григор'євські повстанські сили провели низку успішних операцій проти червоних, розгромивши радянські підрозділи у кількох селах Херсонщини [25, 119]. Менш вдалим виявилась для них боротьба за Єлисаветград, який повстанці захопили 13 липня 1919 р., але не зуміли втримати внаслідок значної чисельної переваги більшовицьких військ [13, 350].

Разом із тим, як показали наступні події, отаман Григор'єв не збирався дотримуватись обіцянок, які він дав Махну. В Єлисаветграді та інших захоплених повстанцями населених пунктах його бійці продовжували влаштовувати єврейські погроми, щоправда, у менших масштабах, ніж раніше, у травні 1919 р. [8, 169]. Отаман також підтримував таємне листування з урядом УНР, пропонуючи йому союз у боротьбі проти комуністів [26, 193]. Одного дня підлеглі Махна затримали і привели до «батька» двох незнайомих чоловіків. У них вилучили лист, написаний отаману Григор'єву денікінським генералом Романовським. Його зміст свідчив, що під маскою революціонера і повстанця союзник Нестора Івановича... вже давно працює на білих і пунктуально виконує накази денікінського командування [21, 295]. Дуже підозрілими були і неодноразові відмови отамана воювати з білими, які Махно розумів у контексті існування таємного григор'євсько-білогвардійського союзу, який на той момент вже був сформований [27, 65].

Усі ці події переконали Нестора Махна і його соратників у тому, що Ничипір Григор'єв остаточно став на контрреволюційний шлях. Було прийнято рішення найближчим часом знищити Григор'єва, а загони григор'євців підпорядкувати своєму командуванню [21, 295]. Можливість зробити це вони отримали досить швидко. 27 липня 1919 р. у херсонському селі Сентові, куди напередодні вступили об'єднані повстанські загони, відбувся великий селянський мітинг. На ньому Григор'єв заявив, що у боротьбі проти комуністичної влади українські хлібороби не повинні гребувати ніякими союзниками, включаючи також і білогвардійців-денікінців [27, 66–67]. У відповідь махновець Чубенко затаврував отамана як контрреволюціонера, союзника Денікіна і людину, в очах якого й досі блищать золоті царські погони [27, 67].

З'ясування нелегких стосунків мало продовження у будинку місцевої сільської Ради, де були присутні Григор'єв, Махно і декілька провідних махновців. Олексій Чубенко виступив у ролі звинувачувача отамана, навівши чимало серйозних доказів його контрреволюційності [27, 67]. Коли мова дійшла до листа генерала Романовського, Григор'єв спробував надати присутнім махновцям збройного спротиву, проте у цей момент Махно і його підлеглі розстріляли отамана з револьверів [27, 66]. Незабаром була страчена і більшість найближчих спільників отамана

[13, 367]. Між рядовими григор'євцями і махновцями, які їх передбачливо оточили, спалахнув невеликий бій, однак незабаром, потрапивши у скрутне становище, солдати загиблого отамана визнали владу нового командира – Нестора Махна.

Наведені вище факти переконливо свідчать, що отаман Григор'єв і його найближче оточення були знищені в результаті махновської змови. Разом з тим залишається дискусійним питання про те, коли конкретно ця змова виникла. Існують дві версії: 1) Махно і члени його штабу вирішили ліквідувати «отамана-контрреволюціонера» ще до об'єднання з його загонами, 2) «батько» і його штабісти не збиралися знищувати григор'євську верхівку заздалегідь і лише конкретні обставини, які відкрилися вже після утворення спільної повстанської армії, змусили їх зробити це.

На нашу думку, обгунтованою є перша версія. Довести її правильність доволі просто. Як ми вже зазначили, у відомій відозві «Хто такий Григор'єв?» Махно охарактеризував отамана як контрреволюціонера, а з будь-якою «контрою» у нього не могло бути союзів, принаймні, тривалих і тим більше – вічних, а могла бути лише боротьба на знищення. Інша справа, що після об'єднання повстанських загонів Махно здобув нові відомості (зокрема, про таємні зв'язки Григор'єва з денікінцями), які переконали його у правильності прийнятого рішення ліквідувати отамана.

Спробуємо дати відповідь на одне важливе питання. Чи правильною була думка Нестора Махна, що у травні – липні 1919 р. Григор'єв був не революціонером, а контрреволюціонером? На наш погляд, така оцінка була загалом справедливою. На її підтримку можна навести принаймні чотири аргументи: 1) отаман не спромігся реалізувати ідею створення справжньої влади рад в Україні; 2) він і його повстанці, вчиняючи єврейські погроми, реально ослаблювали багатонаціональний революційний союз мешканців України; 3) на захоплених ними територіях григор'євці сприяли появі й посиленню білогвардійського руху; 4) повстання Григор'єва сприяло успіхам армії генерала Денікіна, його повстанці: а) знищували живу силу і військову техніку Червоної армії; б) відтягували на себе значні червоноармійські сили, які в іншому випадку могли бути використані у боротьбі проти денікінців; в) значно погіршували продовольче постачання Червоної армії; г) не брали участі у боротьбі проти денікінців.

Дещо пізніше, у серпні 1919 р., під егідою Нестора Івановича відбувся з'їзд повстанців Півдня України, який повністю схвалив ліквідацію отамана Григор'єва як «необхідний акт історії» [28]. Сам же Махно не тільки ніколи не сумнівався у правильності цього вчинку, а й пишався ним до кінця свого життя [13, 372].

Звичайно, не можна заперечувати, що були й інші причини події, яка відбулась у херсонському селі Сентові 27 липня 1919 р. Серед них зазначимо і вже згадану конкуренцію між Махном і Григор'євим у боротьбі за вплив на повстанців України, утиски махновців з боку отамана, а також телеграмний наказ «батькові» Льва Каменева знищити отамана (у червні 1919 р.) [29, 11]. На нашу думку, це були другорядні чинники, що не спричинили б вбивства Ничипора

Григор'єва, якби не ті досить серйозні політичні фактори, про які ми вже вели мову вище.

Висновки. При відповіді на питання, які саме відносини склалися між махновським і григор'євським повстанськими рухами у 1918–1919 рр., потрібно уникати двох помилкових інтерпретацій: як про дружній і союзний, так і про ворожий характер їхніх стосунків. Вони побудовані на абсолютизації окремих фактів із «біографії» махновщини і григор'євщини за ігнорування або ж недооцінки інших. Насправді ж взаємини між махновськими і григор'євськими повстанцями виявилися складними і неоднозначними, вони неодноразово були і політичними союзниками, і політичними противниками. Конкретний же зміст їх відносин у різні періоди Української революції 1917–1921 рр. залежав передусім від їх ставлення до різних суспільно-політичних явищ того часу (гетьманського режиму, УНР, більшовицької влади, григор'євського антибільшовицького повстання, білогвардійського руху та інших). Якщо ставлення збігалось, то повстанці Махна і Григор'єва були союзниками, а якщо ні – то противниками.

Нами запропоновано періодизацію махновсько-григор'євських взаємин. Ми виокремили вісім періодів:

1-й період. Союзницькі стосунки у боротьбі проти спільних ворогів – гетьманської держави і австро-німецької окупації (серпень – середина грудня 1918 року);

2-й період. Стан війни між Херсонською дивізією армії УНР під командуванням отамана Григор'єва і махновськими загонами (кінець грудня 1918 р. – 28 січня 1919 року);

3-й період. Спільна боротьба проти контрреволюційних і небільшовицьких сил – армії УНР, збройних сил Антанти і білогвардійських військ Денікіна (29 січня – перша половина березня 1919 року);

4-й період. Збройне протистояння під час військових дій на одеському напрямку (друга половина березня 1919 року);

5-й період. Політичне зближення на антибільшовицькій платформі (друга половина квітня – 8 травня 1919 року);

6-й період. Стан війни під час антибільшовицького повстання на чолі з отаманом Григор'євим (друга половина травня 1919 року);

7-й період. Союзницькі стосунки у боротьбі проти спільного ворога – влади комуністів (середина червня – 26 липня 1919 року);

8-й період. Збройний махновсько-григор'євський конфлікт і ліквідація григор'євського повстанського руху (27 липня 1919 року).

Зроблені нами нескладні підрахунки свідчать, що повстанські сили двох воєначальників були союзниками і противниками по чотири рази, що зайвий раз свідчить про складний і суперечливий характер їх взаємин.

Список використаної літератури та джерел:

1. Супруненко Н.И. Очерки гражданской войны и военной интервенции на Украине (1918-1920) / Н.И. Супруненко. – Москва : Наука, 1966. – 455 С.
2. Деникин А.И. Очерки русской смуты / А.И. Деникин. – Москва : Айрис-пресс. - кн. 4-5. - 832 С.
3. Palij M. The anarchism of Nestor Machno 1918-1921. An

aspect of the Ukrainian Revolution / M.Palij. – Settle and London: University of Washington Press, 1976. – 428 p.

4. Аршинов П.История махновского движения (1918-1921)/П.Аршинов. – Запорожье : Дикое поле, 1995. – 240 с.

5. Махно Н.И. Махновщина и антисемитизм /Н.И.Махно //Нестор и Галина. – Київ -Гуляйполе : Видавництво журналу «Ярмарок». - С.С. 528-535

6. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918-серпень 1919 рр.). Историчне дослідження / В.Горак. – Фастів : Поліфаст, 1998. – 220 С.

7. Савченко В. Авантюристы гражданской войны / В.Савченко. – Харьков : Фолио, 2010. – 411 С.

8. Савченко В.А. Махно / В.А.Савченко. –Харків : Фолио, 2005.- 415 С.

9. Мишина А.В. Н.А.Григорьев - атаман повстанцев Херсонщины / А.В. Мишина.- эл. доступ www.nivestnik.ru / 2007-1 / 014.shtml

10. Анулов Ф. Союзный десант на Украине / Ф.Анулов // Летопись революции. -1924.- № 4. – С.С. 5-75

11. Круть В.Т. До історії боротьби проти григор'євщини на Україні / В.Т.Круть // Літопис революції - 1932 - №№ 5-6.- С.С. 119-147

12. Гончар М.В. Селянський повстанський рух на Півдні України (1918-1921 рр.) /М. В.Гончар, 2007 .- ел. доступ : selPovt - 2007.pdf

13. Горак В.С. Григор'євський повстанський рух у контексті громадянської війни на Півдні України в 1918-1919 рр. – Київ : Стилюс, 2013. - 452 С.

14. Козельський В. Шлях зрадиництва і авантюри (Петлюрівське повстанство) / В.Козельський. – Харків : Держвидав України, 1927. – 148 С.

15. Антонов-Овсєєнко В.А. Записки о гражданской войне /В.А.Антонов- Овсєєнко. – Москва-Ленинград : Госвоениздат, 1933.– т.4. – 315 С.

16. Антонов-Овсєєнко В. В боротьбі за Радянську Україну /В.Антонов-Овсєєнко //Літопис революції. – 1931. - № 3.- С.С. 78-107

17. Аверін В. До боротьби проти григор'євщини і денікінщини за Дніпропетровське / В.Аверін //Літопис Революції. – 1931. - № 3. - С.С. 115-129

18. Антонов- Овсєєнко В.А. Командуючий Украинским Фронтом в Гуляйполе // В.А.Антонов-Овсєєнко //Нестор Иванович Махно. Воспоминания, документы и материалы. – Київ : РИФ «Дзвін», 1991. – С.С. 50-59

19. Семанов А. Махновщина и ее крах / А.Семанов // Вопросы истории. – 1966. - № 9. - С.С. 37-60

20. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в Степной Украине в годы гражданской войны /М. Кубанин. – Ленинград : Прибой, 1927. – 228 С.

21. Белаиш В.Ф., Белаиш А.А. Дороги Нестора Махно / В.Ф.Белаиш, А.А. Белаиш. – Киев : Проза. 1993. – 592 С.

22. ЦДАВО. – Ф. 1738. – оп.1. – спр. 45.- Арк 76

23. ЦДАВО. – Ф.1738. – Оп. 1. – С. 104. – Арк. 38

24. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921 рр.) / В.Ф. Верстюк. – Київ :Наукова думка, 1991. - 338 С.

25. Ірчан М. Махно і махновці. Враження очевидця / М.Ірчан// Львів, Календар Червоної Калини на 1936 Рік. - 1935. – С.С. 115-122

26. Мазєпа І. Україна в огні і бурі революції /І. Мазєпа.- Прага : Пробоем, 1942. – Т.3. – 223 С.

27. Чубенко А.Убийство отамана Григор'єва /А.Чубенко//Нестор и материалы. - Київ : РИФ « Дзвін», 1991.– С.С.63-67.

28. Гнойовий І. Чи «батько» Махно український національний герой ? / І. Гнойовий // Тризуб. – 1966. - № 8. – С. 9-14

29. Известия Херсонского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919. – 5 августа

References:

1. Suprunenko N.I. (1966) Essays of history of the Civil War and Military Intervention in Ukraine (1918-1920). Moscow : Nauka

THE HRIGORIYEV AND MAKHNO INSURGENT MOVEMENTS: HISTORY AND HISTORIOGRAPHY OF THE RELATIONS

Recently Ukrainian historical science has made a significant step forward in researching a certain number of questions connected with the Ukrainian insurgent movement of 1918-1921. However, they still have many poorly studied aspects, including the social base of the peasant movements, reasons that made them change their political orientations, relationship between insurgents headed by different atamans. It is these and some other so-called blank points of history that promoted our choosing the topic of relations between Makhno's and Hrigoriyev's rebels.

This topic used to become a subject of consideration and research on the part of Soviet, White Guard, Makhno, Western, modern Russian and modern Ukrainian historians. As a result of their studies there appeared three different concepts according to which a) the relations between Makhno's and Hrigoriyev's men were for some exceptions good and that of allies b) those were relations of not friends but constant adversaries and enemies c) these relations were different (both friendly and hostile) in different periods of the Civil War.

Along with the concrete merits of their studies their concrete drawbacks should be also revealed. These are above all political tendentiousness (this is applied to the first and second concepts) and clear-cut fragmentism. Proceeding from this situation the purpose of our article consists of two different aspects: a) to consistently consider and analyse the course of relations between Makhno's and Hrigoriyev's men; b) to reveal concrete factors that determined the contents of their relationship at different times; c) to provide a periodization of these relations from their beginning to the end; d) to access the abovementioned concepts by the degree of their proximity to the truth of history.

The relations between the rebels of the two military chiefs passed several different stages. From the summer of 1918 till the mid-December of 1918 the insurgents of the atamans were allies in the struggle against the Hetman state and Austro-German occupation. From the end of December, 1918 till the end of January, 1919 they acted as enemies (Hrigoriyev's troops were fighting on the side of the Directory while Makhno's men were struggling against this government. From 29 January, 29 1919 to the mid-March, 1919 they were allies again, fighting against various counterrevolutionary anti-Bolshevik forces (Petliura's army, Entente's armed forces and Denikin's white troops). In the second half of March, 1919 by unknown reasons Makhno's men revolted against Hrigoriyev during the struggle for Odessa. Later, at the second half of April, 1919 to the beginning of May, 1919 the two atamans were on the way to becoming allies in the struggle against Bolsheviks. But later when Hrigoriyev's men rebelled against the Communists Makhno participated in suppressing this movement (it was caused by ataman's anti-Jewish actions Makhno considered a kind of counterrevolution and the real possibility of the White army to restore the pre-revolutionary orders in Ukraine). However, from the mid-June till the July, 26, 1919 the both military leaders became allies again, they united their forces in the struggle against Communists. But on July, 27 1919 Makhno's men assassinated Hrigoriyev which resulted from the two political movements having become too different by that time.

The conclusions the author arrived at are as follows:

1) the relations between Makhno's and Hrigoriyev's insurgents cannot be interpreted in a one-meaning way, they were both that of allies and enemies;

2) the contents of these relations was above all determined by the attitude of both atamans to different socio-political phenomena of that time – the Hetman State, The Directory, the Hrigoriyev's uprising against Communists and so on. If the attitude coincided they were allies, if not – they

2. Denikin A.I. (2003) Essays of the Russian Turmoil. Moscow Airis-press.- book 3.- vol. 4-5
3. Palij M. (1976) The Anarchism of Nestor Makhno. (1918-1921). An aspect of the Civil War in Ukraine. Seattle and London : University of Washington Press
4. Arshinov P.(1995). The history of the Makhno movement (1918-1921). Zaporozh'ye : Dikoye Pole
5. Makhno N.I. (1999) The Makhno movement and antisemitism. / Nestor I Halyna. Kyiv-Hulyaj-Pole The Publishing House of journal Yarmarok
6. Horak V. (1999) The insurgents of otaman Hrihoriyev. Fastiv : Polifast
7. Savchenko V. (2010). The adventuristses of the Civil War. Kharkiv : Folio
8. Savchenko V.A.(2005). Makhno. Kharkiv : Folio
9. Mishina A.V. (2007) N.A. Hrigoriyev as the ataman of insurgents of the Kherson province. Retrieved from : nivestnik / ru/ 2007 – 1/ 014 shtmal
10. Anulov F. (1924)The Allied landing force in Ukraine. Letopis' Revolutsii (The Chronicle of the Revolution), 4, 5-75
11. Krut' V.T. (1932) To the history of the struggle against the Hrigoriyev movement in Ukraine. Letopis' Revolutsii (The Chronicle of the Revolution), 5-6, 119-147
12. Honchar M. V. (2007). The peasant insurgent movement in the South of Ukraine (1918-1921). Retrieved from selPovt - 2007 pdf
13. Horak V.S. (20013) The Hrygoriyev insurgent movement in the context of the Civil War in the South Ukraine in 1918-1919. Kyiv Stylos
14. Kozel'sky V. (1927) The way of treachery and adventures (Petliura insurgent movement). Kharkiv: Derzhvydav
15. Antonov-Ovseenko V.A. (1933).Notes about the Civil War. Moscow, Leningrad : Gosvoenizdat (The State Military Publishing House)
16. Antonov-Ovseenko V.A. (1931). In the struggle for Soviet Ukraine. Letopis' Revolutsii (The Chronicle of the Revolution), 3, 78-107
17. Averin V. (1931).To the struggle against the Hrygor'yev and Denikin movements for Dnipropetrovs're. Litopys Revolutsii (The Chronicle of the Revolution), 3, 115-129
18. Antonov-Ovseenko V. (1991) The stay of Commander in -chief of the Ukrainian Front in Hulyai-Pole //Nestor Ivanovich Makhno. Memories, documents and Materials. Kiev RIF Dzvin, 50-59
19. Semanov A. (1966) The Makhno movement and its collapse. Voprosy istorii (Questions of History), 9, 37-60
20. Kubanin V. (1927) The Makhno movement. A peasant insurgent movement in the Steppe Ukraine in the years of the Civil War 1918 – 1921. Leningrad : Priboi
21. Belash V.F., Belash A.A. (1993) The ways of Nestor Makhno. Kiev : Proza
22. TsDAVO (The Central State Archive of the highest organs of state power and management of Ukraine), fund 1738, reg. 45, case 45, sheet 76
23. TsDAVO (The Central State Archive of the highest organs of state power and management of Ukraine), fund 1738, reg. 1, case 104, sheet 38
24. Verstuik V.F. (1991) The Makhno movement. A peasant insurgent movement in Ukraine (1918-1921). Kyiv : Naukova dumka
25. Irchan M. 9 (1935) Makhno and Makhno's men. Impressions of an eyewitness. Chalendar Chervonoi Kalyny (The Calendar of the Red Snowball Tree) for 1936.- 1935, 115-122
26. Mazepa I. (1942) Ukraine in the flames and storm of the Revolution . Prague Probayem, v.3
27. Chubenko A.(1991) Ataman Hrigoriyev's murder //Nestor Ivanovich Makhno. Memories, documents and materials. Kiev : RIF Dzvin, 63-67.
28. Hnoiovyi I. (1966) Is Father Makhno a Ukrainian national hero ?. Tryzub, 8, 9-14.
29. Izvestiya Khersonskogo Soveta rabochich, krestyanskich i krasnoarmeiskich deputatov (The news of the Kherson Council of workers', Red Army men's and peasants' deputies (1919)), August, 5.

were adversaries;

3) *by the end of June 1919 Makhno's and Hrygoriyev's movements had become predominantly different, and the ataman's assassination a month later came as a result of accumulated contradictions between them.*

4) *of the three historical concepts characterized earlier it is the third one that corresponds to the truth of history;*

In our opinion, the contents of this article permits it to pretend for a certain originality which found its expression in that its author:

1) *made a consistent consideration and analysis of the above-mentioned relations from beginning to end;*

2) *arrived at a clear-cut conclusion about these relations being different;*

3) *thoroughly revealed (in most cases) the concrete reasons which made the rebels of the two military chiefs both allies and enemies;*

4) *defined Makhno's and Hrygoriyev's movements in the summer of 1919 as politically different;*

5) *provided (for the first time in Ukrainian historiography) a complete periodization of this relationship;*

6) *assessed the available concepts and interpretations of the relations between the two insurgent movements.*

Key words: *civil war, insurgent movements, peasant war.*

УДК (477) «18/19»: 388.43(092)

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-74-85

В.В. Гоцуляк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ДОСЛІДНИКІВ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті, на підставі аналізу сучасної літератури, зартикульовано увагу на сучасному стані вивчення українськими вченими спадщини дослідників аграрної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Окреслено певний доробок з цього питання провідних академічних та молодих учених, які підготували окремі узагальнювальні видання, монографії, і статті. Зроблені висновки, що стосуються загальної тенденції вивчення цього питання, та окреслені перспективи його подальшого дослідження.

Ключові слова: *аграрна історія України, дослідники аграрної історії, селянознавча проблематика, українське селянство, аграрна реформа, аграрна політика, земельні відносини, земельна власність, дореволюційна історіографія, радянська історіографія, сучасна історіографія.*

Постановка проблеми. Вивчення аграрної історії України має давню традицію, яку заклали дореволюційні дослідники. За специфічних умов однополусної радянської монометодології протягом 1920-х – середини 1980-х років здійснювали свої дослідження історики в Україні. Демонстрували тяглість із здобутками попередників, розвивали їх спадок і примножували знання з аграрної історії України в умовах зарубіжжя діаспорні вчені. В умовах відродження назалежності України представники сучасної історичної науки надали селянознавчій проблематиці пріоритетне місце, зокрема, національній аграрній історії. З огляду на це, варто

дизнатися про те, яку увагу приділяють сучасні українські дослідники змісту, сутності, спрямованості наукової спадщини дослідників аграрної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Також доцільно визначити фактори, які стимулюватимуть подальше поглиблене вивчення цієї теми в сучасному історіографічному та джерелознавчому вимірі.

Актуальність теми зумовлено багатьма факторами і насамперед потребою взаємозв'язку історії і сучасності в контексті переосмислення досвіду минулого аграрного реформування. До того ж, історія та історіографія дослідження аграрного питання у період національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) вказує на доконаний факт, що земельна проблема перебувала у центрі уваги не лише тогочасних українських національних урядів, але й пізніше – радянських, діаспорних та, особливо, сучасних вчених в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання вивчення спадщини істориків, правників, етнографів та представників інших галузей науки, які вивчали аграрну історію України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. певною мірою безпосередньо чи опосередковано, відображено у вітчизняній історіографії в працях таких істориків, як В. Верстюк, В. Солдатенко, В. Смолій, О. Реєнт, С. Кульчицький, М. Литвин, С. Корновенко, О. Житков та інших. Існує низка статей, присвячених дослідженню спадщини окремих істориків. Підготовлені також кандидатські дисертації В. Бондарем [1] і Ю. Ярченко [2], окремі статті історіографічного змісту, які також привертають до себе увагу в контексті поповнення академічної бази знань з історії селянознавства та аграрної історії України.

Мета – охарактеризувати сучасний стан вивчення українськими вченими наукової спадщини дослідників, які звертались до осягнення аграрної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Умови російської дійсності другої половини ХІХ ст. стимулювали гарячі дискусії в урядових колах щодо змін у внутрішній політиці царського уряду. До цього процесу також долучилися вчені. Вони уявляли, що в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. однією із болочих і гострих проблем соціально-економічної та суспільно-політичної дійсності Російської імперії є селянське питання.

Ставлення царизму до нього визначалося насамперед прагненням не руйнувати підвалини існуючого ладу, основу якого складало кріпосне право та поміщицьке землеволодіння. Робилося все, щоб у різний спосіб пристосуватися до паростків нових капіталістичних відносин, особливо в господарюванні, уникнути кризових ситуацій, які постійно супроводжували суспільне життя. Утім модифікації всередині системи не могли призвести до рішучих змін та вирішити селянське питання, яке гостро стояло на українських землях, підвладних Росії. Усі наступні урядові кроки українське село сприймало з очікуванням. Поступово, віддаляючись від патріархального укладу життя, українське селянство поповнювалося енергійними, а головне молодими силами, які прагнули землі. Зі сподіваннями на розв'язання земельної проблеми та зміною свого соціального становища українські селянські маси, які склали майже 90% населення, увійшли у другу